

УДК 342.5

*І. Є. Словська***УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ:
СУТНІСНА ТА СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Постановка проблеми. Нині проблеми вітчизняного конституціоналізму є надзвичайно актуальними, оскільки важливо віднайти ціннісні критерії еволюції політико-правової організації держави. Пошук політичних, соціально-економічних, культурних та інших об'єктивних і суб'єктивних гарантій гідного розвитку людини та громадянина є віддзеркаленням поступального, еволюційного конституційного процесу. Складні, кризові історичні умови становлення Української держави зумовлюють потребу виявити та проаналізувати основні тенденції функціонування держави й суспільства в правовому полі.

Стан дослідження. Під час підготовки статті були використані праці таких авторів, як І.А. Алебастрова, В.С. Журавський, В.Ф. Погорілко, Ю.М. Тодика, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та ін. Безперечно, наукових джерел, присвячених проблемі конституціоналізму, які потребують прискіпливого аналізу, значно більше.

Постановка завдання. Метою статті є проведення науково-теоретичного дослідження українського конституціоналізму, його сутнісних і структурних характеристик.

Виклад основного матеріалу. Конституціоналізм – це політико-правова категорія, яка опосередковує місце й роль Конституції України в правовій системі, суспільстві й державі, що знаходять вияв у її верховенстві й характері впливу на суспільні відносини. Повне уявлення про конституціоналізм об'єктивно можливе за умов його визначення за суттю, змістом і формою (формами).

За своєю суттю конституціоналізм є роллю й місцем чинної Конституції України як Основного Закону й акта найвищої юридичної сили в правовій системі держави. Тобто конституціоналізм за своєю суттю – це насамперед верховенство Конституції України. Найбільш повно суть конституціоналізму виявляється в ролі й місці Конституції України в правовій системі. Конституція є не лише актом найвищої юридичної сили, що обумовлює

певну ієрархію правових норм і нормативно-правових актів, а також Основним Законом (основним актом) держави, тобто нормативно-правовою основою всіх нормативно-правових актів як джерел права, усіх галузей та інститутів національного права [1, с. 81–82].

Конституціоналізм за своєю суттю не обмежується впливом Конституції України на правову систему. Він визначає вплив Конституції України на політику, економіку, соціальну й духовну сфери. Отже, конституціоналізм за суттю – це й конституційність внутрішньої й зовнішньої політики держави; конституційність політичної, економічної, соціальної та духовної (культурної) систем. Загальновідомо, що Основний Закон є породженням сучасної держави й еволюціонує разом із відповідними процесами, які відбуваються в соціумі. Конституційні зміни зазвичай стосуються винятково державного апарату та свідчать про мінливу політичну кон'юнктуру, а не динаміку об'єктивного суспільного інтересу [2, с. 829].

За змістом конституціоналізм опосередковує нормативні положення про основні засади конституційного ладу, основні права та свободи людини й громадянина, безпосереднє народовладдя, організацію та здійснення державної влади й місцевого самоврядування, територіальний устрій держави тощо. Конституціоналізм за своїм змістом опосередковує насамперед проголошений і гарантований Конституцією України суверенітет народу й держави, визнання народу єдиним джерелом влади в державі й можливості її здійснення як безпосередньо, так і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування.

Водночас конституціоналізм за своїм змістом – це й передбачена Конституцією України організація державної влади як певний порядок і здійснення її шляхом поділу на законодавчу, виконавчу та судову, а також встановлення певних меж, відомих під назвою стримань і противаг [3, с. 135–136].

Конституціоналізм опосередковує не лише норми найвищої юридичної сили й передбачені ними інститути, а й їх реалізацію. Тобто зміст конституціоналізму – це не лише положення Конституції України про права та свободи людини й громадянина та їх гарантії, а й реалізацію; не лише система органів публічної влади, а і їх діяльність. Отже, конституціоналізм опосередковує як Конституцію України, так і її реалізацію й передбачений нею реальний конституційний лад.

За формою конституціоналізм є насамперед структурою Конституції України як джерела права, а також системою передбачених і гарантованих Конституцією України, конституційним законодавством організаційних і правових форм народовладдя, здійснення державної влади й місцевого самоврядування [3, с. 136–137].

Конституція України за своєю формою, як правило, є єдиним нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили.

Серед організаційних форм безпосереднього народовладдя пріоритетними й головними конституційними формами є вибори й референдуми. Крім того, передбачено низку інших конституційних форм безпосереднього на-

родовладдя, наприклад мирні збори, мітинги, походи й демонстрації тощо. Основними організаційними формами представницької демократії, зокрема парламентської, є сесії й засідання парламенту. Конституційно-правовими формами (актами) діяльності органів державної влади є, наприклад, згідно з Конституцією України, такі: Конституція України, закони України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, рішення й висновки Конституційного Суду України, рішення й вироки судів загальної юрисдикції тощо.

Конституціоналізм за своєю формою – це також порядок прийняття конституції й інших конституційно-правових актів і внесення до них змін шляхом волевиявлення народу або держави від імені народу. Отже, конституціоналізм за своєю формою є насамперед вид, форма конституції, передбачені нею організаційні та правові форми її реалізації, дії й порядок внесення до неї змін.

Звичайно, конституціоналізм опосередковує як нормативно-правові явища, так і вчення про Конституцію України, систему знань у галузі Конституції України, а також правову політику, ідеологію тощо. Відповідно, конституціоналізм у широкому розумінні можна визначити також як вчення про Конституцію України, напрям у правовій політиці держави й ідеологію суспільства.

Отже, конституціоналізм є складним системним утворенням із властивими йому структурними й функціональними характеристиками.

Найбільш детально, вважаємо, тлумачення дефініції «конституціоналізм» розкривається через з'ясування окремих складових цієї багатогранної політико-правової категорії. Систему українського конституціоналізму формують такі елементи:

- 1) чинна Конституція України як нормативно-правовий акт, тобто нормативно-правові основи українського конституціоналізму;
- 2) теорія Конституції України, тобто вчення про Конституцію України як наукові основи українського конституціоналізму;
- 3) історія Конституції України, її становлення й розвиток, тобто історичні основи українського конституціоналізму;
- 4) ідеологія Конституції України – ідеологічні основи українського конституціоналізму;
- 5) конституційний лад України – організаційні основи українського конституціоналізму.

Пріоритетним елементом системи конституціоналізму є, звичайно, конституція як нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили. Цей документ регулює найважливіші суспільні відносини (основні засади устрою держави й суспільства, систему та структуру державної влади й місцевого самоврядування, основи правового статусу особи, територіальний устрій держави [4, с. 56]) і має особливий порядок прийняття та внесення до нього змін.

Першочергове значення для характеристики конституції та, відповідно, системи конституціоналізму кожної держави має порядок прийняття

конституції. Конституції за порядком їх прийняття поділяються на кілька видів, а саме: даровані, договірні й демократичні. У свою чергу демократичні поділяються на такі: 1) конституції, прийняті народом; 2) конституції, прийняті конституантами (спеціально утворюваними органами); 3) конституції, прийняті парламентами [3, с. 131–132]. Конституція України як пріоритетна складова системи українського конституціоналізму за порядком прийняття є дійсно демократичною конституцією, оскільки, як відомо, вона була прийнята парламентом України 28 червня 1996 р. Надалі порядок прийняття конституції чинною Конституцією України не визначено, проте це треба розуміти як визнання природного права Українського народу приймати конституцію, оскільки він має виключне право встановлювати та змінювати конституційний лад.

Порядок внесення змін до чинної Конституції України має подвійний характер. Зміни до розділів I, III і XIII Конституції України вносяться парламентом України (не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України) і затверджуються всеукраїнським референдумом (ст. 156 Конституції України). Законопроект про внесення змін до інших розділів Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третьою народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Він розглядається протягом двох сесій (ст. 155 Конституції України), що свідчить у цілому про демократизм порядку внесення змін до Основного Закону.

Головними ознаками Конституції України та системи конституціоналізму є, звичайно, структура й функції Конституції України. За своєю структурою Конституція України має класичний характер. Вона поділяється на три частини: преамбулу (вступну частину), основну частину й заключні та перехідні (тимчасові) положення. Вступна частина має традиційно концептуальний характер, у ній визначаються підстави прийняття Конституції України, її мета, завдання, а також подається її загальна характеристика. Є достатні підстави стверджувати, що преамбула Конституції України відразу «піднімає» Основний Закон та український конституціоналізм на сучасний, фактично найвищий, рівень. Зокрема, у преамбулі щодо мети Конституції України зазначається: Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей – приймає цю Конституцію, дбаючи насамперед про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвинути та зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, а це є, як відомо, вищими цілями суспільства й держави, основними складовими української національної ідеї.

Якнайкраще чинну Конституцію України й український конституціоналізм характеризує, звичайно, основна частина Конституції України. Вона складається з тринадцяти розділів і 159 статей. Вони визначають загальні засади (розділ I), права, свободи й обов'язки людини та громадянина (розділ II), тобто конституційно-правовий статус людини та громадянина в

Україні; вибори й референдуми (розділ III), тобто основні форми безпосереднього народовладдя; організацію державної влади, місцевого самоврядування, територіальний устрій (розділи IV–XII) і порядок внесення змін до Конституції України (розділ XIII) [4, с. 59–60].

Пріоритетним елементом основної частини Конституції України є її розділ «Загальні засади», тобто основи конституційного ладу. Конституційний лад являє собою систему суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією України й законами, прийнятими на її основі й відповідно до неї [3, с. 135]. Складовими основ конституційного ладу є насамперед його загальні принципи (суверенності, принципи демократизму, гуманізму, наукової обґрунтованості, історизму, програмності та гарантованості конституційного ладу), система й основні гарантії.

Іншою складовою конституційного ладу є його система, тобто сукупність відносно самостійних складових елементів. Відповідно до суті та змісту чинної Конституції України основними складовими конституційного ладу є такі: державний і суспільний лад, система безпосереднього народовладдя, організація державної влади й місцевого самоврядування, політичні об'єднання громадян. Складові системи конституційного ладу опосередковують собою, як правило, відносно самостійні інститути політичної влади: владу народу, державну владу, місцеву публічну владу (міське самоврядування) і корпоративну політичну владу, властиву політичним партіям.

Гарантії конституційного ладу поділяються на організаційно-правові (державні й недержавні), нормативно-правові, міжнародно-правові [3, с. 135, 44–145] та інші гарантії (політичні, економічні, соціальні, духовні, інформаційні тощо).

«Обличчям» кожної конституції, образно кажучи, є розділи, присвячені правам і свободам людини та громадянина. У Конституції України такий розділ є не лише одним із перших (II), а й одним із найбільших за кількістю статей (48 статей). Як пріоритетні права та свободи в Конституції України проголошуються громадянські, політичні права та свободи, істотно розширюється коло економічних прав, серед яких декларуються, зокрема, право приватної власності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42) та ін.

Майже половина статей Конституції України присвячена органам державної влади (65 статей) і місцевому самоврядуванню (8 статей), оскільки регулювання відповідних відносин є головним призначенням Основного Закону. Чинна Конституція України послідовно провела ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову та передбачила систему стримувань і противаг. Конституція України визначила Верховну Раду України як парламент України та єдиний орган законодавчої влади; передбачила в механізмі державної влади такі інститути, як Президент України, Конституційний Суд України та ін.

Чинна Конституція України вперше визначила й гарантувала місцеве самоврядування. Зокрема, суб'єктами місцевого самоврядування визнані

не лише ради – представницькі органи – та їх виконавчі органи, які існували й раніше як місцеві органи державної влади, а й територіальні громади, сільські, селищні, міські голови, а також органи самоорганізації населення.

Прикінцеві й перехідні положення відіграли свою позитивну роль і після закінчення п'яти років із часу набрання чинності Конституцією України та в більшості припинили дію. Це стосується, зокрема, тимчасових повноважень Верховної Ради України, повноважень Конституційного Суду України й системи судів загальної юрисдикції, статусу голів місцевих державних адміністрацій, а також повноважень органів місцевого самоврядування. Ці й інші перехідні положення об'єктивно сприяли поступовому набранню чинності Конституцією України й утвердженню нового конституційного ладу.

Іншим основним елементом системи українського конституціоналізму є теорія конституціоналізму, тобто вчення про конституцію (наукові основи конституціоналізму).

Основними складовими теорії конституціоналізму є такі:

1) досягнення зарубіжної наукової думки про конституцію й конституціоналізм, суверенітет народу й держави, правову, соціальну, демократичну державу, права й свободи людини та громадянина, форми безпосереднього народовладдя, поділ державної влади, парламентаризм, інститут президентства, конституційну юстицію, місцеве самоврядування тощо [5, с. 53–57; 6, с. 16–158];

2) вчення вітчизняних мислителів минулих часів про конституцію, суверенну, самостійну, незалежну, соборну, унітарну українську державу, державний лад України, її державний устрій, форму правління тощо. Це насамперед ідеї М.С. Грушевського та І.Я. Франка – провідників української національної ідеї, а також ідеї М.П. Драгоманова, Г. Андрузького, Б.О. Кістяківського, С.С. Дністрянського й інших українських конституціоналістів щодо суспільного й державного ладу України, прав і свобод людини та громадянина, народного представництва, парламентаризму, правосуддя, державного управління, місцевого самоврядування й особливо державного устрою: суверенність чи автономія України в складі Росії, унітарність чи федерація України;

3) сучасні ідеї й концепції українського конституціоналізму – ідеї про конституційний лад України, права та свободи людини й громадянина, вибори й референдуми, органи державної влади, насамперед про український парламентаризм, інститут Президента України, конституційну юстицію, місцеве самоврядування тощо [3, с. 142–143].

Складовими теорії українського конституціоналізму є також ідеї суміжних галузей права та споріднених соціогуманітарних наук: філософії, історії, політології, соціології та ін.

Центральним елементом системи українського конституціоналізму є його історія. Основними складовими історії конституціоналізму є такі: 1) передумови, витоки становлення й розвитку українського конституціона-

лізму, зокрема вітчизняні й зарубіжні політико-правові вчення, практика конституційного будівництва, а також інші правові, політичні, економічні, соціальні, духовні фактори; 2) основні етапи, найхарактерніші тенденції, напрями й форми становлення та розвитку українського конституціоналізму; 3) наслідки, результати, досягнення в становленні й розвитку українського конституціоналізму.

Складовою українського конституціоналізму є також його ідеологічні основи, роль яких постійно зростає. Ідеологія – це система правових ідей, поглядів, понять, теорій, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях, яка має на меті вплив на формування й розвиток правової, політичної й моральної культури [7, с. 659].

Звичайно, ставлення до Конституції України залежить значною мірою й від того, ким і як вона приймається. У преамбулі Конституції України, як у її, власне, концептуальній, ідеологічній частині, зазначається: Верховна Рада приймає Конституцію України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу та спираючись на багатовікову історію українського державотворення, на основи здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення. Водночас у нормативній частині Основного Закону наголошується, що носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ (ст. 5), що об'єктивно зумовлює відповідне ставлення до нього держави, органів державної влади, службових і посадових осіб і кожного громадянина України. Сутність цього положення насамперед полягає в тому, що нехтувати волею народу ніхто й ніколи не має права.

Конституція України орієнтує на те, що держава повинна не лише шанувати народ, а й дбати про його благо. Зокрема, у Конституції України зазначається, що держава сприяє консолідації й розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11); Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави (ст. 12). Обов'язком держави проголошується також забезпечення екологічної безпеки й підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, що набула планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу (ст. 16).

Серцевиною ідеології українського конституціоналізму є національна ідея державотворення. Втілюючи її в життя, чинна Конституція України проголошує українську державу суверенною й незалежною, демократичною, соціальною, правовою, яка є за формою унітарною республікою, тобто соборною, самостійною, вільною, демократичною (ст. ст. 1, 2 Конституції України).

Органічною складовою українського конституціоналізму є також існуючий конституційний лад, тобто система суспільних відносин, вста-

новлених на основі та відповідно до Конституції України. Його основними складовими є державний і суспільний лад України. Державний лад країни як організація й діяльність держави у свою чергу є складним явищем, до якого входять насамперед принципи державного ладу, функції, механізм, форми держави та гарантії державного ладу. Серед пріоритетних елементів суспільного ладу є політична система (політичний лад), економічна система (економічний лад), соціальна система (соціальний лад) і культурна, духовна система суспільства (духовний лад) [3, с. 156–166, 188].

Висновки. Аналіз сутнісних і структурних характеристик українського конституціоналізму являє науковий і практичний інтерес з огляду на необхідність попередження та врегулювання прорахунків державного будівництва, визначення можливих механізмів забезпечення державної єдності. Лише у взаємодії реалізація всіх складових системи українського конституціоналізму дозволить сформувати єдиний державно-правовий простір на засадах демократичності, легальності й легітимності.

Література

1. Тодика Ю.М. Конституція України – Основний Закон держави і суспільства : [навчальний посібник] / Ю.М. Тодика. – Х. : Факт, 2001. – 382 с.
2. Шаповал В.Н. Фактор конституции в постсоветской стране: из опыта Украины / В.Н. Шаповал // Проблемы методологии правовых научных исследований и экспертиз : материалы XI междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 2–3 декабря 2010 г.) : в 2-х т. / Юридический ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова. – М. : Юрист, 2011. – Т. 1. – Вып. 11. – С. 829–833.
3. Конституційне право України / за ред. В.Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 1999. – 373 с.
4. Конституційне право України : [підручник] / за ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002. – 544 с.
5. Верховенство права : [збірник] / Дж.Н. Мур и др. ; ред. А.А. Куликов. – пер. с англ. – М. : Прогресс-Универс, 1992. – 213 с.
6. Алебастрова И.А. Основы американского конституционализма / И.А. Алебастрова. – М. : Юриспруденция, 2001. – 160 с.
7. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004. – Т. 2 : Д – Й. – 1990. – 744 с.

А н о т а ц і я

Словська І. Є. Український конституціоналізм: сутнісна та структурна характеристика. – Стаття.

Автор характеризує поняття й сутнісні ознаки українського конституціоналізму, презентуючи власну дефініцію досліджуваного терміна. Підсумовано, що повне уявлення про конституціоналізм об'єктивно можливе за умов його визначення за суттю, змістом і формою (формами). Систему українського конституціоналізму складають чинна Конституція України як нормативно-правовий акт, теорія, історія, ідеологія Конституції України й існуючий конституційний лад, тобто нормативно-правові, наукові, історичні, ідеологічні й організаційні основи конституціоналізму.

Ключові слова: конституціоналізм, система конституціоналізму, конституціоналізм за суттю, конституціоналізм за змістом, конституціоналізм за формою.

А н н о т а ц и я

Словская И. Е. Украинский конституционализм: сущностная и структурная характеристика. – Статья.

Автор характеризует понятие и сущностные признаки украинского конституционализма, презентуя собственную дефиницию исследуемого термина. Просуммировано, что полное представление о конституционализме объективно возможно при условиях его определения по сути, содержанию и форме. Систему украинского конституционализма составляют действующая Конституция Украины как нормативно правовой акт, теория, история, идеология Конституции Украины и существующий конституционный строй, то есть нормативно-правовые, научные, исторические, идеологические и организационные основы конституционализма.

Ключевые слова: конституционализм, система конституционализма, конституционализм по сути, конституционализм по содержанию, конституционализм по форме.

S u m m a r y

Slovska I. E. Ukrainian constitutionalism: the essential and structural characteristics. – Article.

The author describes the concept and essential features of Ukrainian constitutionalism, presenting its own definition of the term of the test. Summed that full understanding of constitutionalism objectively possible under the conditions of its determination in fact, content and form. System of Ukrainian constitutionalism constitutes the current Constitution of Ukraine as a normative legal act, theory, history, ideology of the Constitution and the existing constitutional order, that is the legal, scientific, historical, ideological and organizational foundations of constitutionalism.

Key words: constitutionalism, constitutionalism system, constitutionalism in fact, constitutionalism in content, constitutionalism in form.